HAARLEMS BODEMONDERZOEK 4

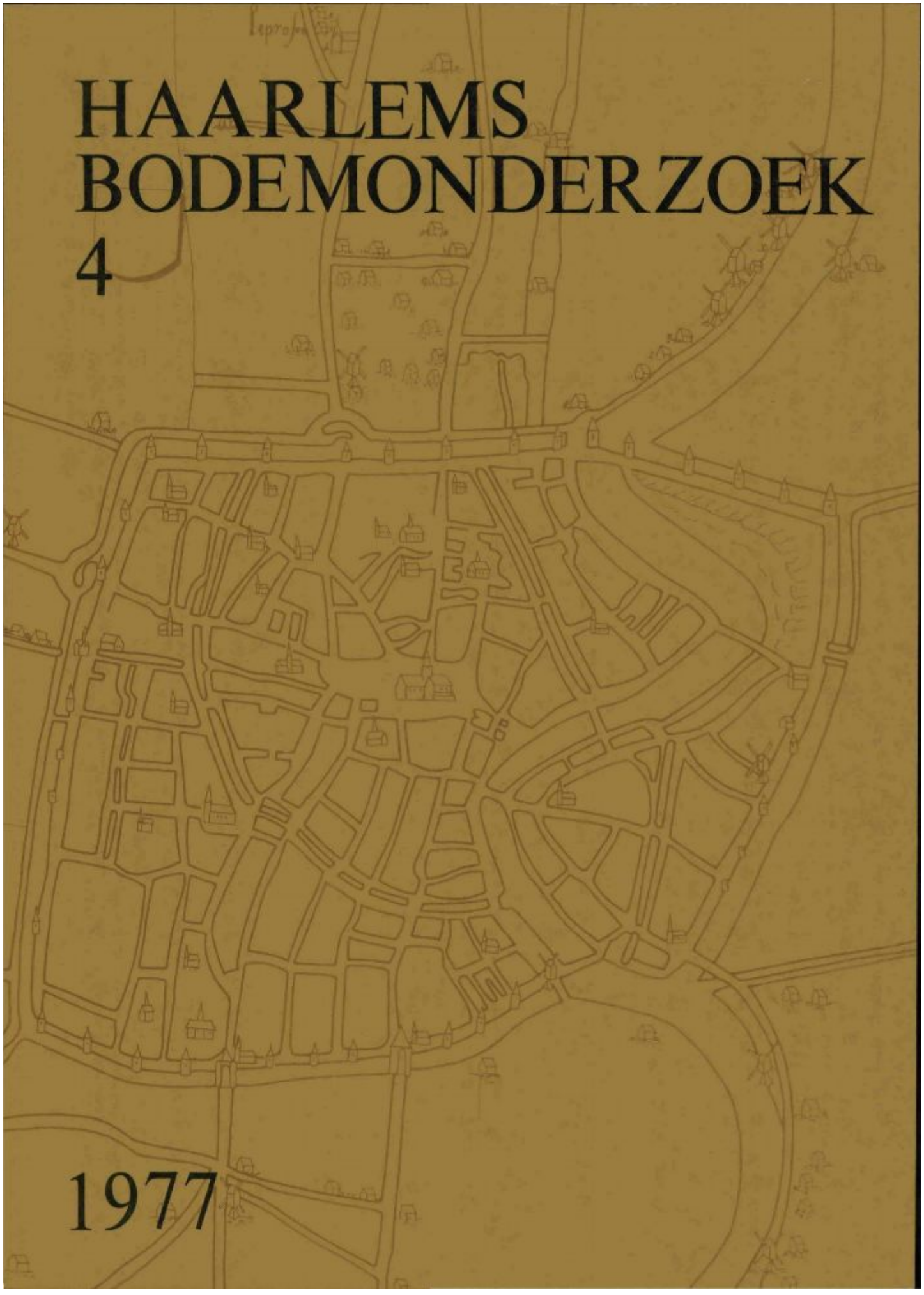

1977

Redaktie

Dr. J.Th.R. van Greevenbroek (*Archeologische Werkgemeenschap voor Nederland*)
J. de Jong (*Rijks Geologische Dienst*)
J. Schimmer (*Archeologische Werkgemeenschap voor Nederland*)
Drs. P.J. Woltering (*Provinciaal archeoloog voor Noord-Holland*)

Secretariaat

Dr. J.Th.R. van Greevenbroek
Terheidenstraat 17 Haarlem

Inhoud

J.Th.R.van Greevenbroek, Archeologisch onderzoek in de Janskerk . pag. 3

J.Schimmer, Opgraving Begijnhof 20 (hoek Lange Begijnestraat) . . pag. 13

J.de Jong, Pollenanalytisch onderzoek van een veenlaag, ontsloten in een opgravingsput aan het Begijnhof te Haarlem . . . . . pag. 25

J.Schimmer, Opgraving in het achterterrein van het Concertgebouw, *met bijlagen:*
J.de Jong, Verslag van een boring,
C.J.Lagerweij - Timmer, Het leermateriaal . . . . . pag. 27

HAARLEMS BODEMONDERZOEK 4

1977 UITGAVE VAN DE GEMEENTELIJKE COMMISSIE OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK HAARLEM

ARCHEOLOGISCH ONDERZOEK IN DE JANSKERK

J.Th.R.van Greevenbroek

Het Bedrijf Openbare Werken van de gemeente Haarlem heeft in de jaren 1974 en 1975, vóór de restauratie van de Janskerk en de bouw daarin van een betonnen kluis voor het Gemeentearchief, een onderzoek ingesteld naar de fundamenten van de muren en van de pilaren. Daarbij is de medewerking gevraagd van de werkgroep Haarlem van de AWN. Op verschillende tijdstippen zijn er putten gegraven tegen de noordmuur van de kerk en bij twee van de pilaren. Bij de oostelijke van deze pilaren heeft men de fundering van een altaar gevonden en bij het lichten van de grote zerk voor de zuidelijke ingang heeft men daar een grafkelder aangetroffen, waarover in de archieven wordt gesproken, maar waarvan de ligging niet bekend was.

De gothische Janskerk, één van de oudste kerken van Haarlem, maakte vroeger deel uit van het klooster van de Commanderij van St.Jan. De orde van de Kruisridders van St.Jan was in Jeruzalem gesticht na de inname van deze stad in 1099. De orde was verdeeld in acht „provincies"; tot de provincie Duitsland behoorde de „balije" te Utrecht, waartoe de Commanderij te Haarlem behoorde. [1] De oorsprong van het Haarlemse klooster was een legaat van Gerard van Tetterode, die op 17 juli 1310 zijn huis en landerijen vermaakte aan het klooster van St.Jan te Utrecht. [2] Dit huis lag waarschijnlijk aan de weg, die nu Jansstraat heet. Deze bezitting groeide aan door schenkingen van vele aanzienlijke personen. Bij het klooster, dat erop stond, werd in 1317 een kleine kerk gebouwd. Het uitgestrekte terrein, waarover het klooster uiteindelijk beschikte, lag tussen de Jansstraat, de Ceciliasteeg, de Lange Wijngaardstraat, het Schapenplein, de Korte Wijngaardstraat en de Ridderstraat. [3] Dit terrein vormt ook nu nog een gesloten geheel; bij rioleringswerkzaamheden op het Schapenplein zijn daar gedeelten teruggevonden van de muur, die vroeger de westelijke afscheiding ervan vormde. [4]

Nog in de 14e eeuw werd op het zuidelijke gedeelte van dat terrein de Janskerk gebouwd, eerst het koor en de oostelijke helft van het schip, daarna de westelijke helft. Vervolgens werd tegen de zuidzijde van het schip, over twee derde van de lengte, een zijbeuk gebouwd. Tijdens het beleg van Haarlem door de Spanjaarden werd de toren van de kerk kapot geschoten en daarna afgebroken. Het klooster werd geplunderd en verwoest door de soldaten, die de stad verdedigden. Bij het herstel van de kerk in 1575 bouwde men het torentje op het dak en een portaal als zuidelijke toegang. Na het vertrek van de Spanjaarden in 1577 werden de geestelijke goederen in Haarlem door de Prins van Oranje overgedragen aan het stadsbestuur

1) Dr C.van de Haar – „Geschiedenis van de Commanderij van St.Jan en zijn gebouwen." Gemeentearchief van Haarlem - Jaarverslag 1968 p. 12 e.v. 2) C.J.Gonnet – „De Commanderij van St.Jan te Haarlem." 1875 p. 7 e.v. 3) Drs J.J.Temminck – „Haarlem vroeger en nu." 1971 p. 16 e.v. 4) J.Th.R.van Greevenbroek – „Archeologische waarnemingen bij rioleringswerkzaamheden." Haarlems Bodemonderzoek I 1976 p. 20-22.

om met de opbrengst van de verkoop van de gebouwen de schade te herstellen, die de stad tijdens het beleg had geleden. De Commanderij van Sint Jan, die ressorteerde onder het gezag van de Grootmeester van de orde, die zijn residentie op Malta had, viel niet onder deze bepaling. De laatste Commandeur in Haarlem, Andries van Souwen, stierf in 1625; in 1628 werd de Commanderij opgeheven. De kloostergebouwen werden overgedragen aan de Hervormden; deze zijn afgebroken en op hun plaats staat nu het Diaconaal Verpleeghuis der Nederlandse Hervormde Gemeente. Maar reeds in 1603 was de Janskerk ingericht voor de Hervormde eredienst. In 1931 kocht de gemeente Haarlem de kerk om hem voor afbraak te behoeden en in 1936 werd het archief van de gemeente erin gevestigd. [5)]

In de oostelijke helft van het schip van de kerk staat een grote betonnen kluis, waarin de archivalia van de stad brandvrij opgeborgen liggen. Modernisering en uitbreiding van dit brandvrije gedeelte vereisten de bouw van een tweede kluis in het westelijke gedeelte van het schip. Het bedrijf Openbare Werken van Haarlem besloot om, voorafgaande aan de restauratie van de kerk en de bouw van de tweede kluis, een onderzoek in te stellen onder de zerkenvloer van de kerk. De medewerking van de werkgroep Haarlem van de AWN is daarbij ingeroepen.

De kerk staat, zuiver georiënteerd, op de oostflank van de Haarlemse strandwal. Grondboringen van Openbare Werken Haarlem in de Ceciliasteeg, op een lijn evenwijdig met het schip van de kerk, hadden als uitkomst, dat het niveau van het zand van de oude Duinen daar afloopt van 0.90 m + NAP naar 0.65 m + NAP. Een ophogingslaag van zand, vermengd met enig puin, brengt het niveau van de bestrating op 2.35 m + NAP. De zerkenvloer van de kerk lag iets lager, op 2.15 m + NAP; de dieptemetingen zijn alle vanaf het niveau van deze vloer verricht.

Op 12 november 1974 zijn de zerken gelicht bij de noordmuur van de kerk over een oppervlakte van 4 x 4 m en is daar put I gegraven (afbeelding 1). Spoedig bleek, dat de begravingen reeds waren verwijderd en dat de kerkvloer vroeger was opgehoogd met een 0.70 m dikke laag geel-grijs zand. Onder deze lichtgekleurde laag werd donkerder duinzand gevonden, waarin enkele beendèren voorkwamen. De put is uitgegraven tot een diepte van ongeveer 2 m. Bouwsporen zijn er niet gevonden. De blootgelegde fundering van de noordmuur had een aanlegdiepte van 1.80 m onder de zerkenvloer, geen versnijding en onderaan een dikte van 0.95 m. Hij was opgebouwd van kloostermoppen, formaat 28,5 x 14 x 7 cm. Tot op een diepte van ongeveer 80 cm was deze muur gestucadoord geweest, hetgeen er eveneens op wijst, dat de kerkvloer is opgehoogd. Er kwamen aanzetten van twee pilasters te voorschijn. Tussen deze pilasters was de muur opgetrokken met stenen van allerlei formaat, waarbij ook een stuk natuursteen was. Misschien is hier vroeger een doorgang geweest.

In put I werden enkele aardewerkfragmenten uit de 19e eeuw gevonden en in de zuid-westhoek ervan werd op een diepte van 0.20 m onder de zerken een stort van gebroken dakleien aangetroffen.

Op 9 december 1974 werd tussen de pilaren A en B put II gegraven, afmetingen 4.50 m bij 3 m (afbeelding 1). Bij de oostelijke van deze twee pilaren kwam op 0.25 m onder de kerkvloer een fragment metselwerk te voorschijn. Toen de put

5) Dr Gerda H.Kurtz – „De straat waarin wij in Haarlem wonen." 1965 p. 97.

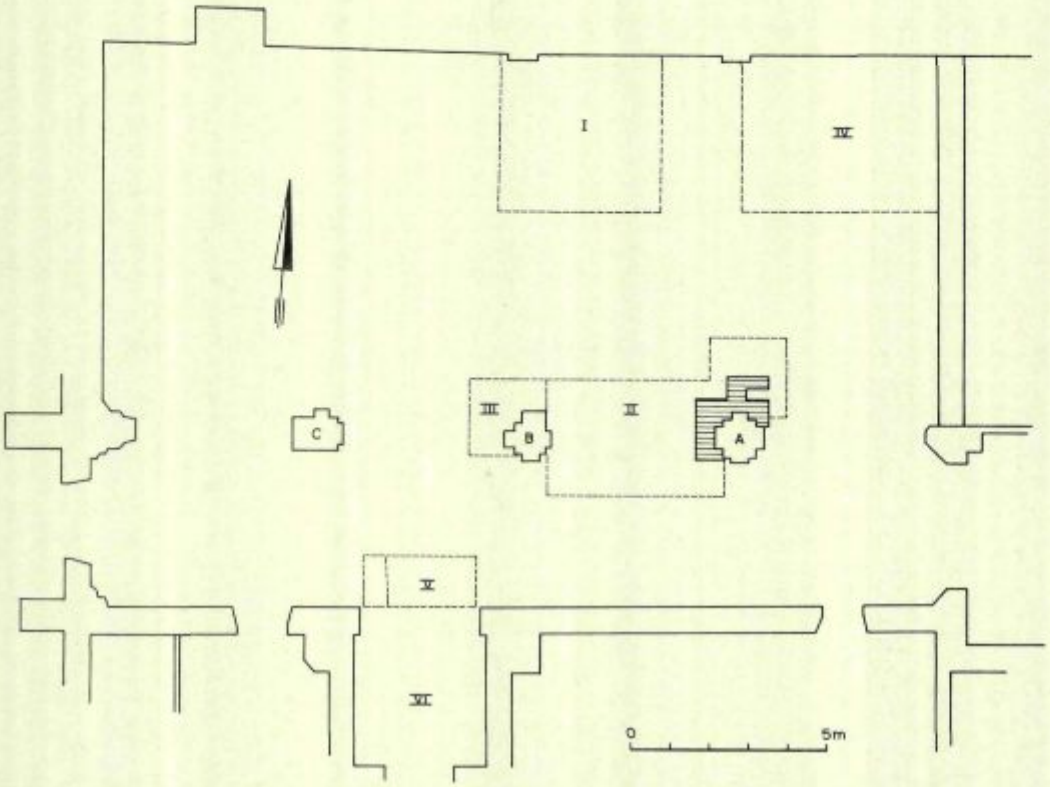

Afb. 1: Plattegrond van de Janskerk te Haarlem; I en IV putten tegen de noordmuur; II put bij pilaar A met altaarfundering aan de westkant en grafkelder aan de noordkant; III put bij pilaar B; V gebroken zerk boven het voorportaal van de grafkelder; VI plaats van de grafkelder.

een diepte van 1.60 m had bereikt, waren de afmetingen van dat stuk metselwerk 2.25 x 1.20 m. Er was een nis met ellipsvormige toog in uitgespaard, breed 0.85 m, hoog 0.95 m en diep 0.80 m (afbeelding 2). Het formaat van de steen was 28 à 30 x 12 à 13 x 7 cm. De heer H.Halbertsma van de ROB te Amersfoort meent, dat het metselwerk de fundering is van een altaar, dat gesloopt is, toen de kerkvloer verhoogd werd.

Dit stuk metselwerk was gebouwd op de fundering van pilaar A. De versnijdingen daarvan hadden een aanlegdiepte van 1.80 m onder de voormalige kerkvloer. Onderaan had deze fundering de afmetingen van 2.30 m aan de westzijde en van 1.60 m aan de oostzijde. Pilaar B was tot 0.70 m onder de vloer gestucadoord geweest. Tussen de pilaren A en B werden geen andere sporen van metselwerk aangetroffen dan de bovenvermelde altaarfundering.

Ten noorden van pilaar A is put II uitgebreid over een oppervlakte van 2 x 2 m om de altaarfundering aan die zijde bloot te leggen. Daarbij stuitte men op een grafkelder met halfsteense wanden, buitenwerks lang 1.80 m, breed 0.70 m en hoog ongeveer 0.40 m. Het steenformaat was ongeveer 28 x 13 x 7 cm. De grafkelder, die op een diepte van 1.45 m lag, was aan de binnenkant gestucadoord.

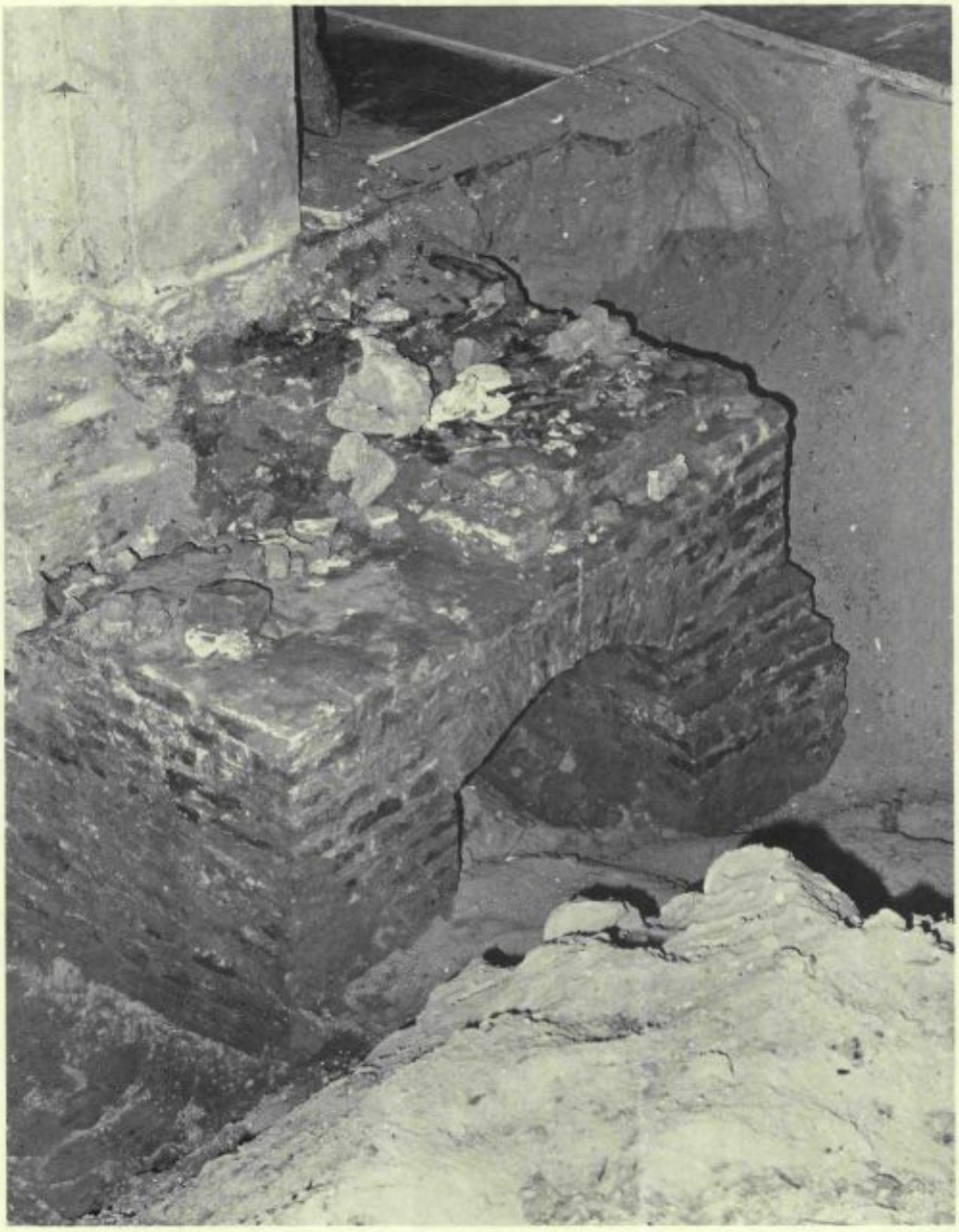

Afb. 2: De altaarfundering tegen pilaar A in put II naar het zuid-oosten gezien.

In de bovenste laag van het zand werden in put II enkele beenderen, bruin- en geelgeglazuurde aardewerkscherven uit de 18e en 19e eeuw, twee ronde gipsafgietsels met de cijfers 4 en 5, enkele pijpekoppen uit de 19e eeuw en twee centen uit diezelfde eeuw gevonden. Onderin de put werden een aantal schedels, enkele beenderen en halfvergane fragmenten van kisten aangetroffen. Het onderzoek in deze put is op 13 januari 1975 beëindigd.

Toen de restauratie van de kerk in 1976 begon, heeft men de nog aanwezige zerken gelicht en naar buiten gebracht. Als laatste zou de zware hardstenen zerk, afmetingen 2.80 x 1.25 x 0.22 m, die in de zijbeuk voor de zuidelijke ingang ligt, naar buiten worden gebracht. Deze zerk is in de lengte in twee stukken gebroken van ongeveer 2.30 m en 0.50 m. Bij het lichten van het kleine stuk ontdekte men daaronder een gemetselde kelder, waarin zand, schedels en beenderen lagen. Een verder onderzoek wees uit, dat deze kelder een vestibule was van de eigenlijke grafkelder, die meer zuidwaarts lag onder het zuidelijke portaal van de kerk.
Op 14 september 1976 heeft een onderzoek van de grafkelder plaats gehad. Er stonden 14 doodkisten voor volwassenen in, die met het hoofdeinde naar het oosten waren geplaatst. Dwars erop, tegen de westmuur van de kelder, stond de kist van een kind (afbeelding 3 en 4). Het waren zware eikenhouten kisten, waarvan de deksels los lagen. Ze stonden in drie lagen op elkaar; de onderste kisten waren in elkaar gedrukt. Op twee van de deksels was met koperen kopspijkertjes een inscriptie aangebracht: „Johan Thierry 14 april 1801" en „E C R". De verdroogde lichamen lagen nog in de kisten; ze waren gekleed in halfvergane kleren en hadden pruiken op.

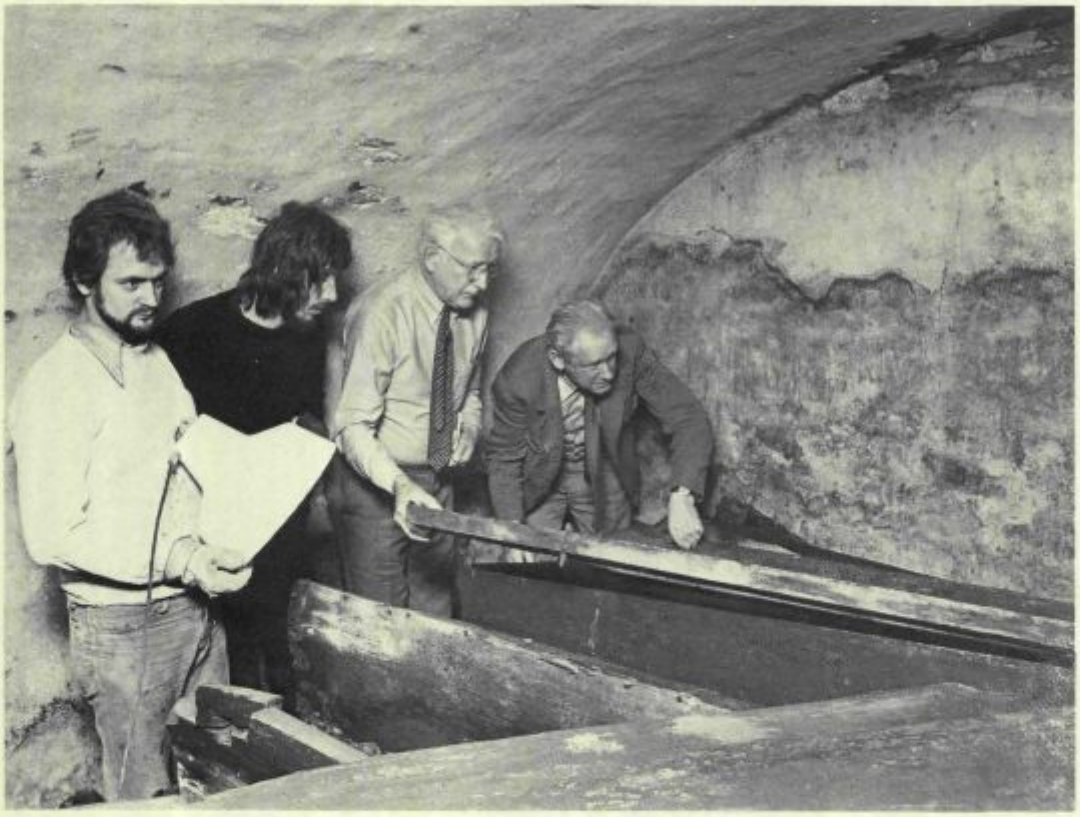

Afb. 3: Het inwendige van de grafkelder naar het zuid-oosten gezien. Van links naar rechts: twee arbeiders, Ing. P.Jongens hoofd Monumentenzorg en Drs H.Halbertsma van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek.

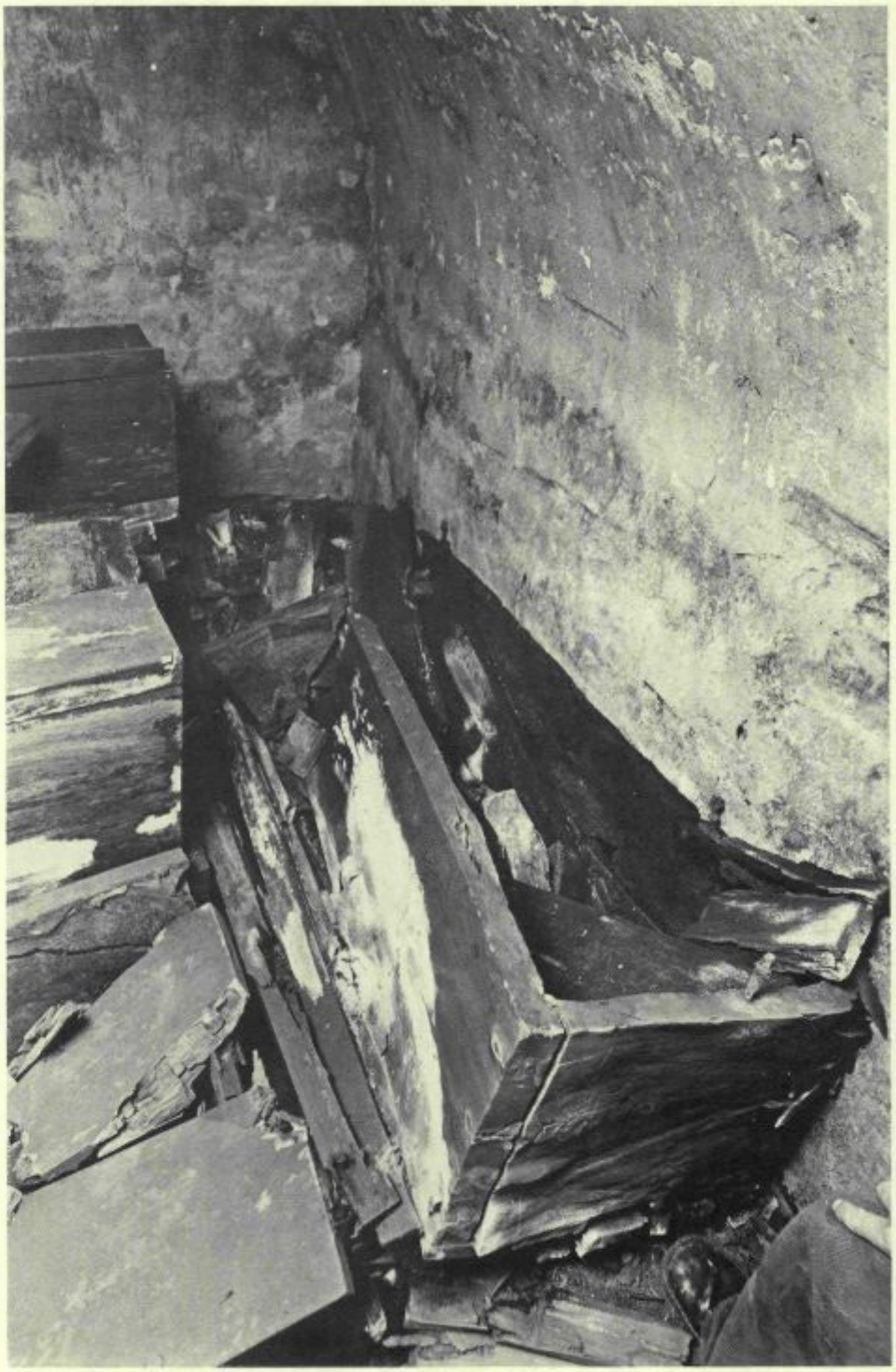

Afb. 4: Het inwendige van de grafkelder naar het zuid-westen gezien.

In verband met het drukke bezoek in de grafkelder en de korte tijd, waarin hij geopend was, konden slechts enkele maten worden opgenomen. Het voorportaal is lang 2.60 m en breed 1.10 m; de hoogte kon niet opgenomen worden wegens de dikke laag zand, die de vloer bedekte. Dit portaal is met een doorgang door de fundering van de zuidelijke kerkmuur heen verbonden met de eigenlijke grafkelder. Deze is ongeveer 3.30 m lang, 3.30 m breed en 2 m hoog en heeft een ellipsvormig gewelf. De muren en het gewelf zijn gestucadoord. Het bouwjaar ervan is onbekend; de archieven geven daar evenmin uitsluitsel over. Dit is ongetwijfeld de grafkelder, waarop Adriaan Pauw, nadat hij in 1621 de heerlijkheid Heemstede had gekocht, rechten deed gelden. Het „Grafboek Janskerk 1673 - 1832" vermeldt deze kelder eveneens. Van de 14 begravingen, die er nu liggen, zijn er 13 geïdentificeerd door de heer F.Tamis, medewerker op het Gemeentearchief. De helft van deze personen bleek zijdelings verwant te zijn met de familie Pauw.
Voorlopig wordt de grafkelder ongemoeid gelaten. Een nader onderzoek, dat gewenst is, kan tijdens de lopende bouwperiode altijd nog plaats vinden. Nadat de aanwezigen de kelder hadden verlaten, is het afgebroken stuk van de zerk weer op zijn plaats gelegd en is de voeg met cement dichtgesmeerd. Een paar stukjes textiel zijn mee naar boven genomen en voor onderzoek opgestuurd naar het Rijksmuseum in Amsterdam.
In januari 1977 is ten noorden en ten westen van pilaar B put III aangelegd, groot ongeveer 2 x 2 m, om de fundering ervan te controleren. Wat afmetingen betreft was deze geheel gelijk aan die van pilaar A. Een gestucadoord gedeelte werd ook aangetroffen. In de put werden skeletresten, houtfragmenten en het onderstuk van een steengoedkan (15e eeuw) gevonden.
Voor de aanleg van een lichtkelder in de kerk is in maart 1977 tegen de noordmuur put IV gegraven, groot 5 x 4 m. De aanlegdiepte van 1.80 m van de fundering van deze muur en de bepleisterde laag van 0.70 m hoogte zijn hier eveneens aanwezig. Tegen die pleisterlaag zit een roetplek op 0.20 m onder het niveau van de zerkenvloer. Deze plek heeft de vorm van een omgekeerde driehoek; de basis is 2.50 m lang en de hoogte is 0.40 m. Er zou uit geconcludeerd kunnen worden, dat op de kerkvloer, die 0.70 m lager heeft gelegen, gedurende lange tijd een vuurhaard is geweest.
In mei 1977 werden bij het graven van twee oost-west lopende sleuven, breed 50 cm en diep 60 cm, tussen de pilaren A, B en C bij elk van deze pilaren lagen rode Bremer zandsteen gevonden op 30 cm onder het niveau van de zerkenvloer (afbeelding 5). Deze lagen zijn afgeschuind als versnijding en hebben bij pilaar A een dikte van 12 cm, bij pilaar B van 11 cm en bij pilaar C van 10 cm (afbeelding 6). De rode kleur van deze zandsteen is bijna gelijk aan die van de kloostermoppen, waaruit de pilaren zijn opgebouwd. Deze hebben onder de laag zandsteen het formaat 29,5 x 14,5 x 7 cm en er boven 30 x 15,5 x 6,5 cm (14e eeuw). Boven en onder deze laag zijn op de kloostermoppen restanten van een kalklaag zichtbaar en daarop nog enkele sporen van een roodbruine beschildering. Deze zandsteen is vroeger, toen de kerkvloer 80 cm lager lag, in het zicht geweest.

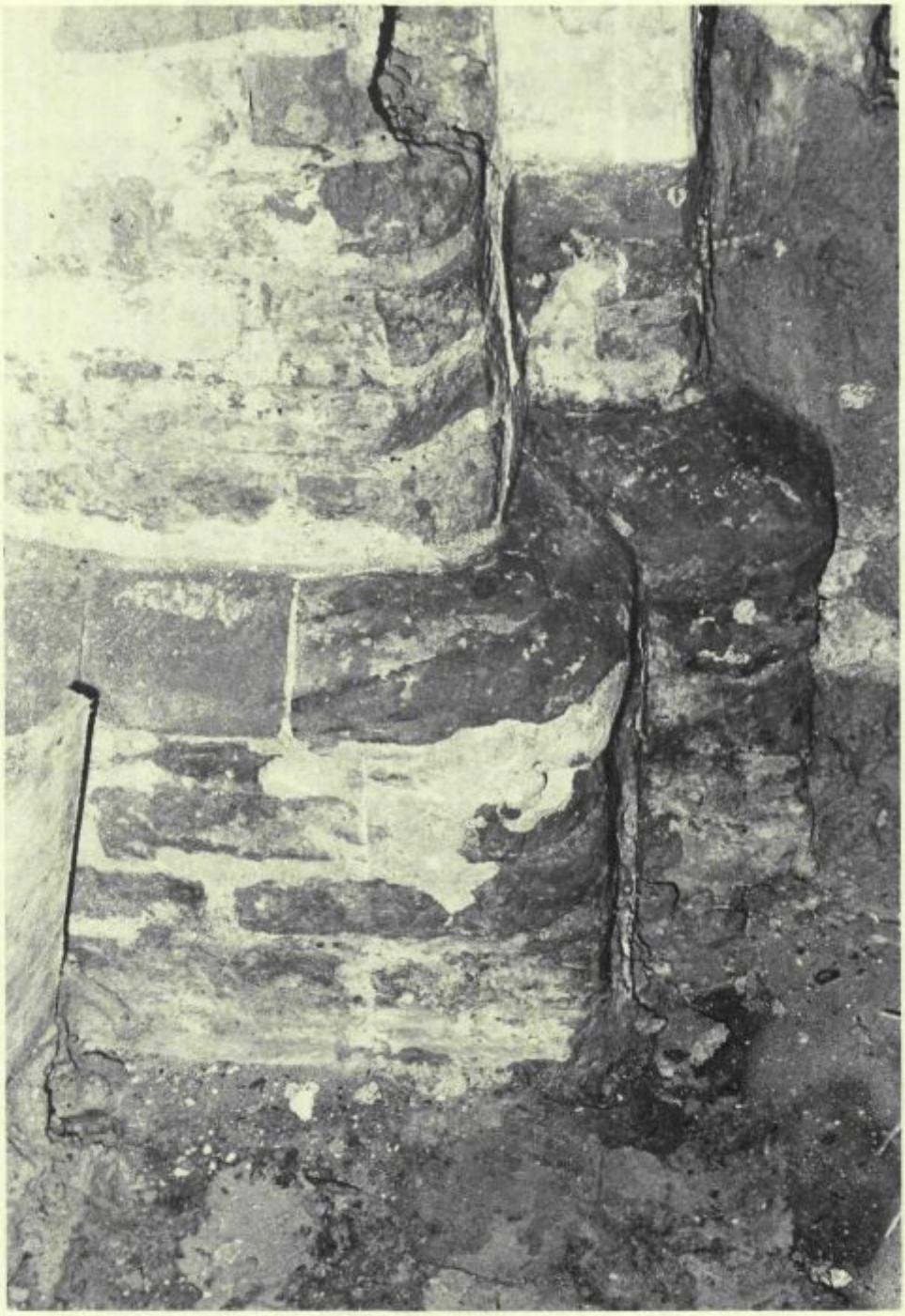

Afb. 5: Pilaar C met de versnijding van Bremer zandsteen, naar het westen gezien.

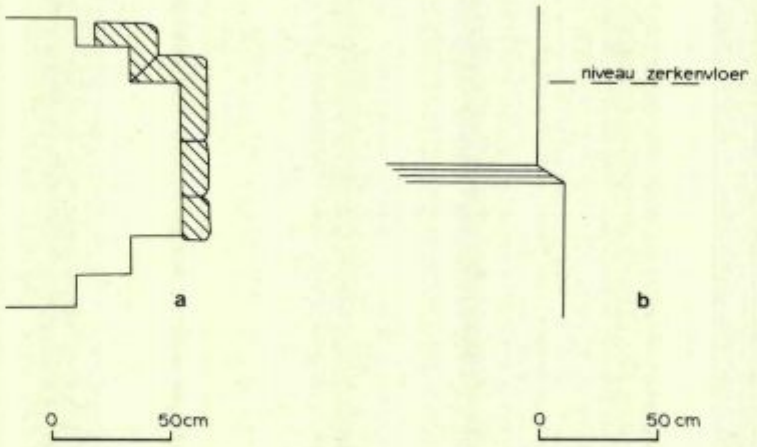

Afb. 6a: Horizontale doorsnede van pilaar C, de laag zandsteen is gearceerd.
b: Verticale doorsnede van pilaar C.

Het probleem of het schip en de beuk van de kerk gelijktijdig of na enig tijdsverloop zijn gebouwd, is door de ontdekking van de laag Bremer zandsteen (die alleen in de 14e eeuw gebruikt zou zijn) niet tot een oplossing gekomen, omdat fragmenten van deze zelfde steen ook in het schip voorkomen, namelijk in het grote westvenster als onderdorpel en als oplegblokjes voor brugstaven en in een noordvenster als onderdorpel.

Bovenstaand artikel is tot stand gekomen dank zij technische gegevens van Monumentenzorg Haarlem, verstrekt door Ing. A.I.Pathuis, speciaal wat betreft put III bij de aanleg waarvan schrijver niet aanwezig is geweest.
Afbeelding 1 en 6 is gemaakt naar een tekening van Monumentenzorg Haarlem; de afbeeldingen 2, 3, 4 en 5 zijn gemaakt naar foto's van Openbare Werken Haarlem - Jos Fielmich.

OPGRAVING BEGIJNHOF 20, HOEK LANGE BEGIJNESTRAAT *)

J.Schimmer

Dit onderzoek leverde veel vondsten van inheems-Romeins aardewerk op, die bewoning in de eerste eeuwen van onze jaartelling aantonen, op een diepte van 90 tot 140 cm beneden het huidige straatniveau.
Pas sinds de 11e - 12e eeuw is op deze plaats opnieuw gewoond. De vroegste sporen zijn weinig talrijk; latere eeuwen geven een intensievere bewoning te zien, die zich tot op heden heeft voortgezet.

Het onderzoek vond plaats van 19 december 1970 tot 17 juli 1971 en werd uitgevoerd door de werkgroep Haarlem van de AWN, onder auspiciën van de ROB. De kadastrale ligging van het terrein is: Sectie D 1514 B; de hoogte van het maaiveld is 1.45 m + NAP. Voor de situatie wordt verwezen naar afbeelding 1.

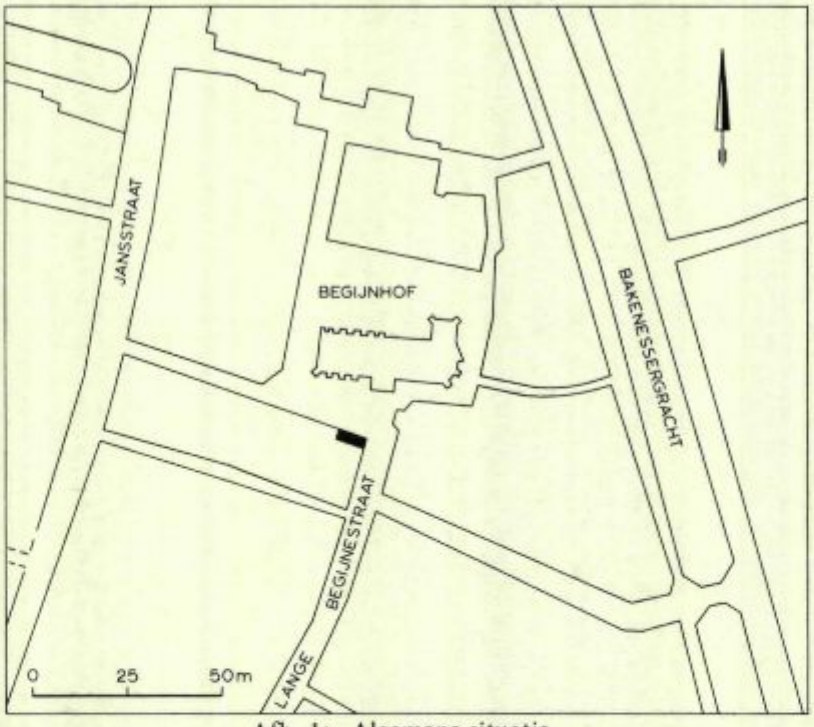

Afb. 1: Algemene situatie.

*) Dit verslag werd ook reeds in 1972 in een iets gewijzigde vorm op beperkte schaal verspreid en gepubliceerd in Westerheem 5 - 1972, p. 195-205.
De tekeningen werden gemaakt door H.J.Calkoen, Marja Kerkhoff en A.M.Numan; de foto's zijn van G.Sarlet en de auteur.

Het terrein was gedeeltelijk braakliggend, het grensde aan zeer bouwvallige belendingen en was plaatselijk nog bezet met de ruïne van een oude woonkelder, opgemetseld uit secundair benutte kloostermoppen.
In verband met de nog aanwezige muurresten van vroegere bebouwing, werd het terrein verdeeld in een 6-tal werkputten (afbeeldingen 2 en 3) en met de hand verdiept.

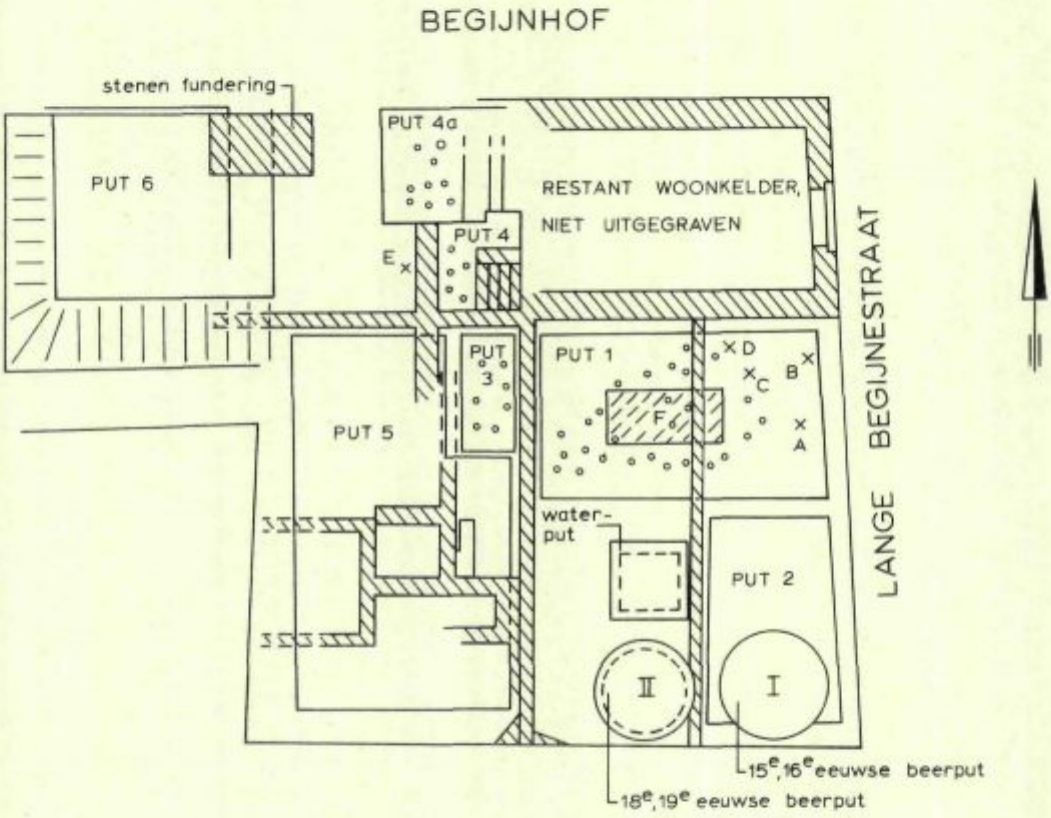

Afb. 2: Overzicht van de werkputten 1 - 6. A: Vondst van 3 Siegburg kannetjes; B: boring; C: paalsporen; D: onderbak van handkorenmolen; E: pot uit 14e eeuw onder funderingsresten; F: uitgraving tot op de humeuze zandlaag van voor het begin van de jaartelling; I. beerput uit de 15e en 16e eeuw. II. beerput uit de 18e en 19e eeuw.
°.°. inheems-Romeinse vondsten.

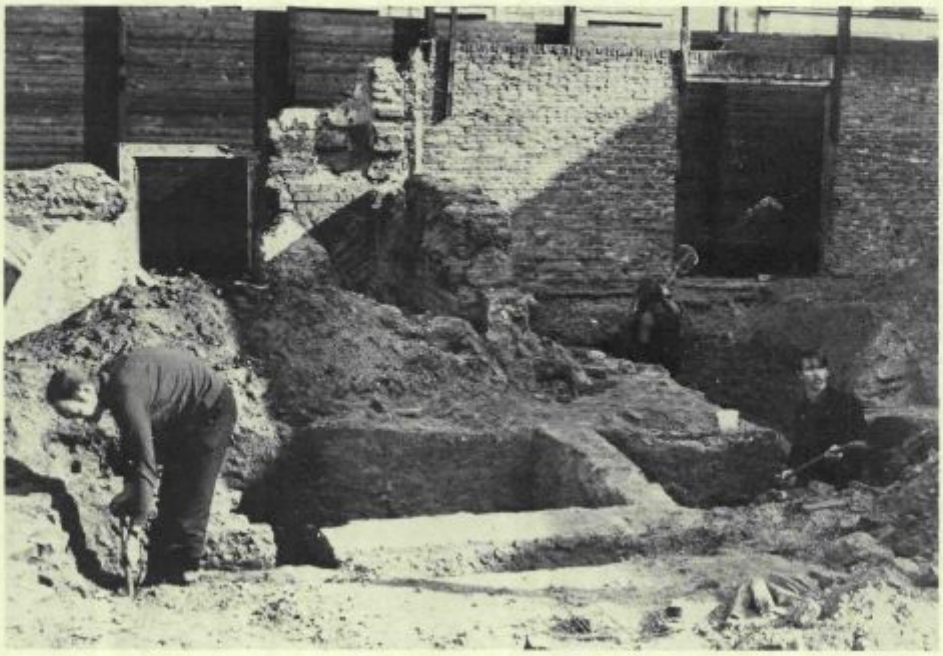

Afb. 3: Overzicht in oostelijke richting. Gewerkt wordt in de putten 1, 3 en 4a.

Werkput 1.

Hier werden meerdere afvalkuilen in het profiel waargenomen, waarvan de oudste waren ingegraven in het zand van de Oude Duinen (afbeelding 4). Zij bevatten scherven van Paffrath-, Andenne- en Pingsdorfaardewerk (11e - 12e eeuw). Wat hoger gelegen kuilen bevatten Rijnlands steengoed, ongeglazuurd grijs- en rood-bakkend aardewerk en kogelpotaardewerk met en zonder bezemstreek, uit de 12e - 15e eeuw (afbeeldingen 5 en 6).
Op een diepte van 0.55 m + NAP vertoonde het horizontale vlak een van houtbouw afkomstig paalspoor van 20 cm in het vierkant (afbeelding 7). Hierin werd geen aardewerk of ander dateerbaar materiaal aangetroffen, zodat geen exacte datering kan worden gegeven. Daar de aanwezige stenen bebouwingsresten uit het einde van de 14e - begin 15e eeuw dateren, zou deze houtbouw tot een hieraan voorafgaande fase kunnen behoren.
In werkput I werden ook de eerste inheems-Romeinse aardewerkscherven gevonden (afbeelding 5). Tussen de oudste afvalkuilen was hier en daar het niveau van het Oude Duin waarneembaar (80 - 90 cm beneden maaiveld = 0.55 - 0.65 m + NAP) waarin ook een brede band van oerafzetting te zien was.
Het inheems-Romeinse aardewerk werd aangetroffen op 50 - 60 cm diepte onder dit Oude Duin-niveau, in ongeroerd zand. Hieruit kan worden afgeleid, dat hier na deze bewoning nog opstuiving heeft plaats gevonden (afbeelding 8). De put werd daarna geschaafd tot 200 cm beneden het maaiveld, waarbij op een diepte van 140 cm (0.05 m + NAP) zeer veel inheems-Romeins aardewerk werd aangetroffen.

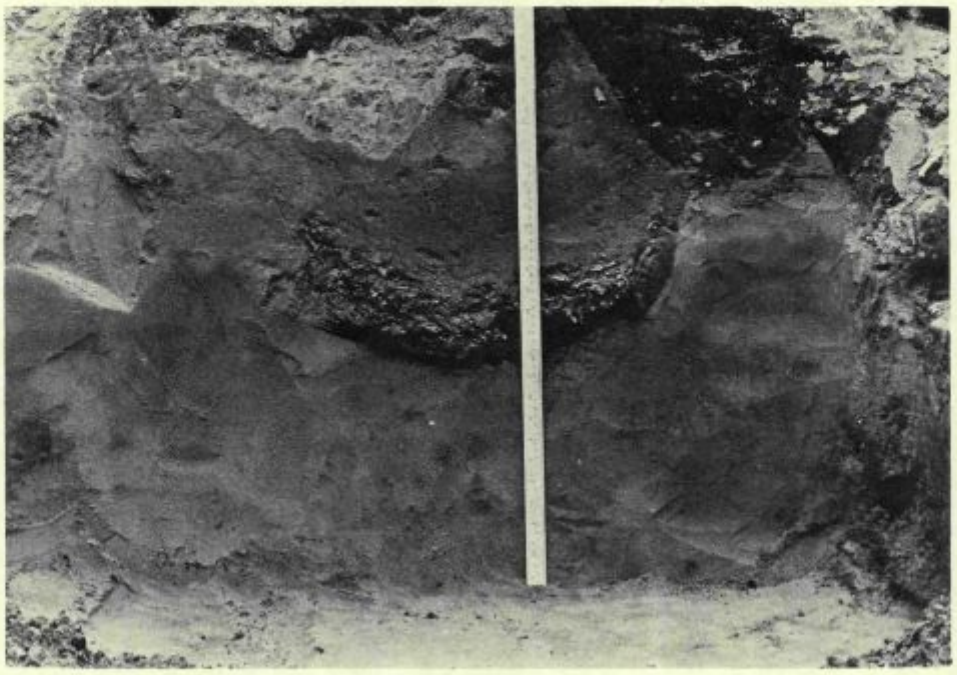

Afb. 4: Profiel tot het ongeroerde zand van de Oude Duinen, met boven elkaar gelegen afvalkuilen.

Op de grens van de grondwaterstand (diepte 220 cm) was een bruin-grijze zandige humeuze laag aanwezig. Een monster hiervan werd op de Rijks Geologische Dienst pollenanalytisch onderzocht. Voor de resultaten daarvan wordt verwezen naar het hierna volgende artikel: Pollenanalytisch onderzoek van een veenlaag ontsloten in een opgravingsput aan het Begijnhof te Haarlem, door J.de Jong.

Werkput 2.

Hier werd geen materiaal ouder dan de 14e eeuw aangetroffen. Bij de muur van de belending bevond zich een stenen beerput (I). Op grond van het roodbakkend aardewerk uit deze put, kan het gebruik in de 15e en 16e eeuw worden gedateerd. Een tweede beerput (II) bevatte veel fragmenten van dikwandige groene flessen, daterend uit de 18e en 19e eeuw.

Werkput 3.

Op 140 cm diepte beneden het maaiveld waren ook hier de zwarte plekken van inheems-Romeinse afvalkuiltjes aanwezig.

Werkput 4.

Bij het uitgraven kwam het restant van een oude keldertrap te voorschijn (afbeelding 9), steenmaat 24 x 11 x 6 cm. Op deze trap lag een zilveren „groot" van Albrecht van Beieren, graaf van Holland, geslagen tussen 1401 en 1404. [1]

1) v.d.Chys, Pl. 7.8

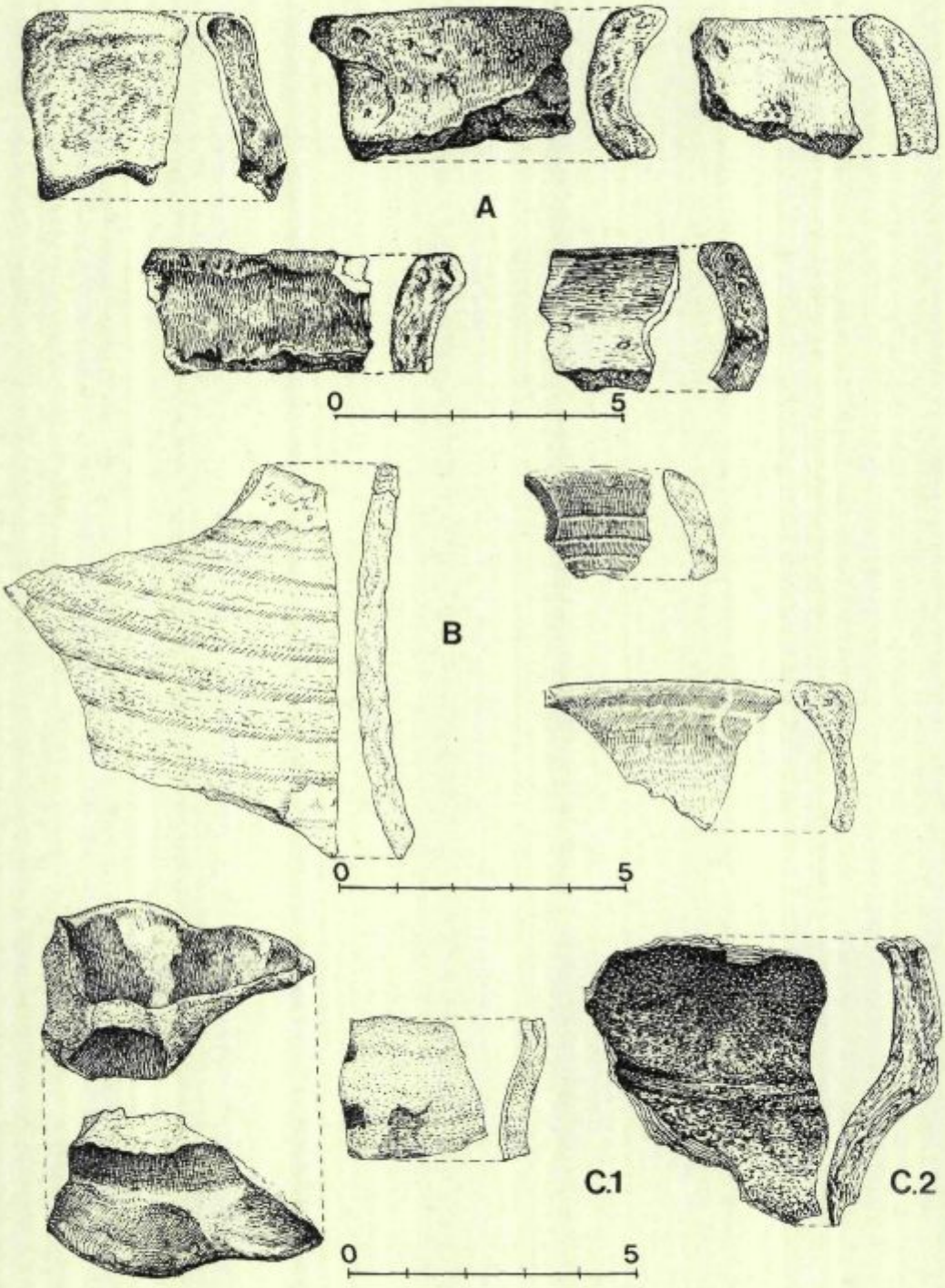

Afb. 5: A: inheems-Romeinse aardewerkscherven. B: scherven van Andenne-aardewerk 12e eeuw. C.1: Pingsdorf-aardewerkscherven, C.2: Paffrath-scherven, beide 11e - 12e eeuw.

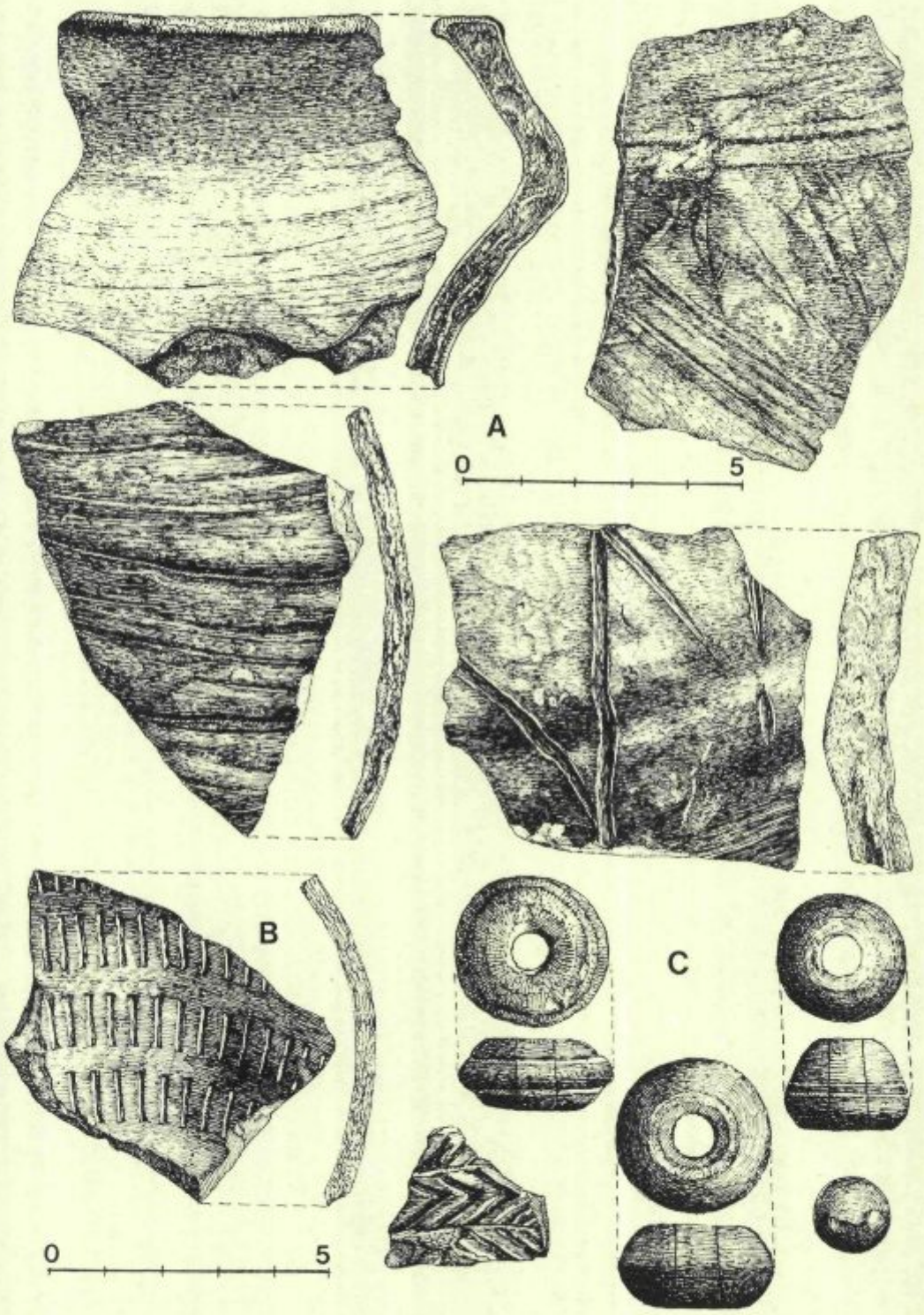

Afb. 6: A: grijs gesmoord inheems kogelpotaardewerk met lijnversiering, 12e - 14e eeuw. B: grijs gesmoord aardewerk met versiering, afkomstig van een Haarlemse pottenbakker - midden 14e eeuw. C: spinklosje en knikker van grijs gesmoord aardewerk - 14e eeuw.

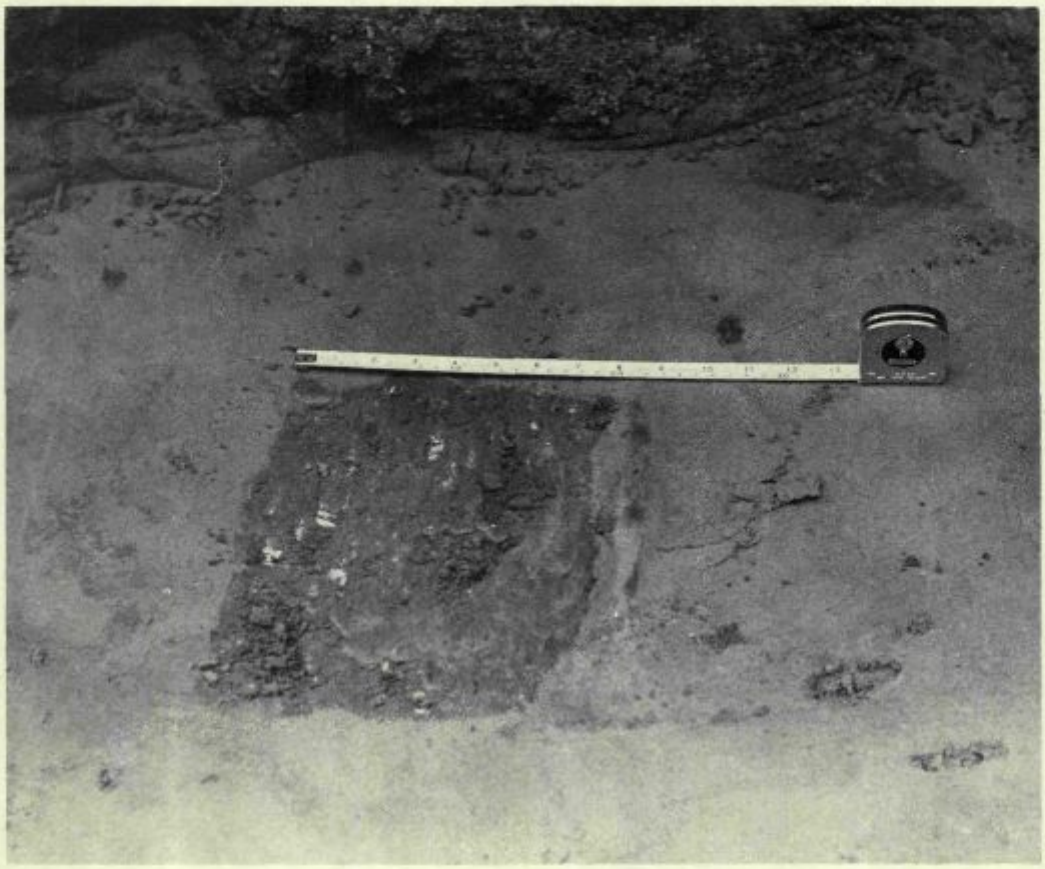

Afb. 7: Horizontaal vlak met paalspoor in put 1.

Op 90 cm beneden het maaiveld bevonden zich afvalkuiltjes met inheems-Romeins aardewerk.
Onder een nog aanwezig gedeelte van een oude stenen fundering, bevond zich het onderste gedeelte van een grote voorraadpot met uitgeknepen voeten, van roodbakkend aardewerk (14e eeuw). Hiervoor waren in de fundering 2 stenen uitgespaard (bouwoffer?). Deze pot was gevuld met een kleiachtige substantie, vermengd met houtskool.

Werkput 4a.

Deze vertoonde hetzelfde beeld als werkput 4, met eveneens inheems-Romeins materiaal.

Werkput 5.

Onder de puinlaag werden opvallend weinig scherven ouder dan de 14e eeuw gevonden en in het geheel geen inheems-Romeins aardewerk; wel veel botten en houtskool.

Afb. 8: Scherf van inheems-Romeins aardewerk op een diepte van 54 cm beneden het niveau van de Oude Duinen, in het ongeroerde zand; bewijs van opstuiving nà de bewoning.

Werkput 6.

Deze put bleek tot op het duinzand geheel met zand opgevuld. In enkele afvalkuilen bevonden zich veel scherven van zg. Delfts blauw uit de 18e en 19e eeuw. In de noordwest hoek, 1 m beneden het straatniveau, waren plankenresten van een schuurtje aanwezig. Aan de zuidzijde werd een brede stenen fundering aangegraven, waarvoor geen redelijke verklaring kon worden gevonden.

Conclusie

De afvalkuilen van de 11e - 12e eeuw waren ingegraven vanuit het oude duinniveau, waaraan kon worden vastgesteld dat deze bewoning hierop heeft plaats gehad.
De inheemse bevolking, rond het begin van de jaartelling, was gevestigd op een 50 - 60 cm lager gelegen niveau, dat daarna is overstoven.
Onder deze inheemse bewoningslaag en daarvan gescheiden door een stuiflaag van

Afb. 9: Restant van de keldertrap uit de 15e eeuw in put 4. Hier werd de zilveren „groot" gevonden.

80 cm was een humeuze zandlaag aanwezig, die gezien de stratigrafische ligging dateert van vóór het begin van de jaartelling. Door het ontbreken van archeologica kan deze laag niet nader worden g edateerd (afbeelding 10).
Het pollenanalytisch onderzoek geeft aan, dat tijdens de vorming van het onderzochte deel van de laag, ter plaatse een open duinlandschap bestond, en dat daar door de mens reeds landbouw werd uitgeoefend.
De eerste stenen bebouwing kan geplaatst worden in het einde van de 14e of begin 15e eeuw. Twee paalsporen en een onduidelijk spoor van mogelijk een houten wand, zijn de enige waargenomen resten van daaraan voorafgaande houtbouw.
Bewoningssporen uit de eeuwen tussen het begin van de jaartelling en de 11e - 12e eeuw ontbreken. Het aantal scherven uit laatstgenoemde eeuwen is zeer bescheiden. De vondsten uit de 12e - 14e eeuw zijn veel talrijker, wat in overeenstemming is met het bekende feit van de uitbreiding van de Hollandse steden in deze eeuwen.

Vondsten.

Behalve een bescheiden aantal aardewerkscherven uit het begin van de jaartelling en de 11e - 12e eeuw, waren er grotere aantallen uit de 13e tot 15e eeuw.

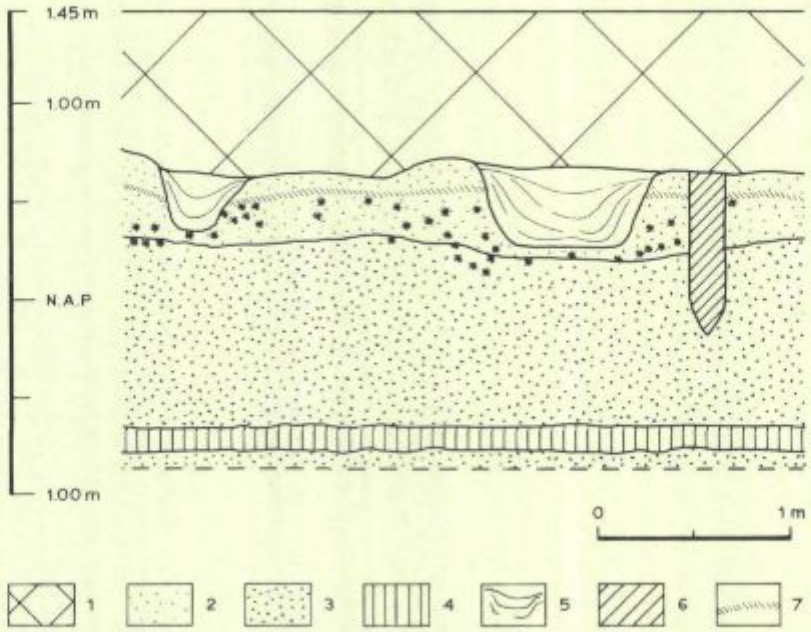

Afb. 10: Stratigrafie in de putten 1, 3, 4 en 4a. 1. geroerde grond; 2. het gele zand van de Oude Duinen; 3. grijs zand; 4. de bruin-grijze humeuze laag die pollenanalytisch werd onderzocht; 5. afvalkuilen; 6. paalspoor van houten bebouwing; 7. afzetting van een roestlaag; * * * scherven van inheems-Romeins aardewerk.

Afb. 11: Overzicht van de vondsten.

Vooral uit beerput I kwamen talloze grapen, steelpannen, testjes, bakjes en kamerpotten. Voor zover niet compleet zijn deze inmiddels gerestaureerd. Ook werden een kogelpot met vingerstreepversiering en enkele Rijnlandse kannen en kruikjes opgegraven.
Van de munten, alle gedetermineerd door het Koninklijk Penningkabinet, zijn te vermelden:

- een zilveren groot van Albrecht van Beieren, geslagen tussen 1401 en 1404,
- een koperen duit van de provincie Gelderland uit 1784, en
- een geelkoperen rekenpenning uit de 16e eeuw, vermoedelijk van Duits fabrikaat.

Een bijzondere vondst vormt een onderbak van een vroeg 14e eeuwse handkorenmolen van Niedermendiger bazaltlava, fijn gegreineerd, met gat voor de taats; buitendiameter 45 cm, binnendiameter 32½ cm. Met uitzondering van een klein gedeelte van de rand tussen de vroegere uitgang, is deze onderbak compleet (afbeelding 12).

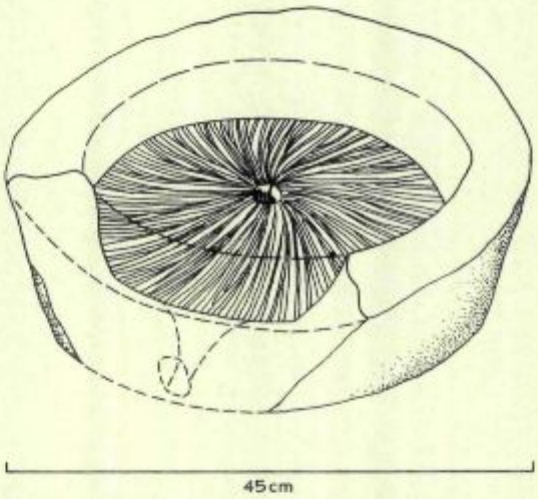

Afb. 12: Tekening van de onderbak van een vroeg 14e eeuwse handkorenmolen.

POLLENANALYTISCH ONDERZOEK VAN EEN VEENLAAG ONTSLOTEN IN EEN OPGRAVINGSPUT AAN HET BEGIJNHOF TE HAARLEM

J. de Jong

Door de heer Schimmer (AWN-werkgroep Haarlem) werd in 1972 een veenmonster voor pollenanalytisch onderzoek aangeboden op de afdeling Palaeobotanie van de Rijks Geologische Dienst te Haarlem. Het monster werd verzameld in een opgravingsput op het perceel Begijnhof nr. 20, hoek Lange Begijnestraat, tijdens een opgravingscampagne van de AWN-werkgroep Haarlem (Schimmer 1972 en 1977). De laag waarvan het monster werd genomen komt ingeschakeld in duinzand voor op een diepte van 210 - 225 cm - maaiveld (= 65 - 80 cm -NAP). De bovenkant van het ongestoorde Oude Duinzand reikt ter plaatse tot ca 60 cm + NAP, terwijl hier bovenin op wisselende diepte rond 25 cm + NAP aardewerkresten van inheemse bewoning uit de Romeinse tijd voorkomen. Boven het duinzand bevindt zich tot aan het huidige maaiveld (ca 145 cm + NAP) middeleeuws en jonger ophogingsmateriaal.
De ca 15 cm dikke laag bestaat uit materiaal variërend tussen sterk zandig veen en sterk humeus zand en werd tijdens een periode met uitzonderlijk lage grondwaterstand ontgraven en bemonsterd (werkput 1, vak F). Ook toen nog werd een goede bestudering door het grondwater belemmerd. In de laag werden geen archaeologica aangetroffen, terwijl ook andere sporen voor bewoning ontbraken.
Daar het ontvangen monster een verzamelmonster van de gehele laag betrof kon slechts een oriënterend pollenanalytisch onderzoek plaatsvinden.
Het volgende spectrum werd verkregen: (aantallen). [1]

Alnus 4; *Betula* 1; *Pinus* 3; *Quercus* 3; *Corylus* 1; *Hippophaë* 1; *Salix* 1.
Gramineae 19; *Cyperaceae* 39; *Cerealia* 5; *Plantago lanceolata* 4; *Artemisia* 1; *Chenopodiaceae* 1; *Tubuliflorae* 3; *Liguliflorae* 27; *Cruciferae* 1; *Papilionaceae* 1; *Lotus* 1; *Rosaceae* 1; *Rubiaceae* 1; *Umbelliferae* 2.
Filipendula 1; *Caltha-t.* 1; *Dryopteris* 2; *Sphagnum* 2; *Equisetum* 10.

Het spectrum geeft, gezien de verhouding waarin het bomen- en kruidenpollen voorkomt, een relatief open landschap weer. Alleen *Hippophaë* (duindoorn) kan hierin als een voor het duinlandschap typische plant worden herkend. Het open landschap zal waarschijnlijk voor een groot deel door toedoen van de mens zijn ontstaan: in het spectrum komt een aanzienlijke invloed van bewoning naar voren (*Cerealia* = granen; *Plantago lanceolata* = smalle weegbree, een weideplant). Dit be-

1) Hetzelfde spectrum is in een afwijkende vorm en niet geheel volledig weergegeven in Schimmer 1972.

tekent, dat in de direkte omgeving bewoning plaatsvond, waarbij zowel akkerbouw als veeteelt werd uitgeoefend. Mede door de beperktheid van het onderzoek, is op pollenanalytische gronden geen nadere datering te geven, dan die op stratigrafische gronden reeds bekend was, t.w. vóór het begin der jaartelling.
Wel is gebleken, dat binnen een beperkt gebied bij in duinzand ingeschakelde veenlagen vaak een verband tussen de diepteligging en de ouderdom bestaat. Het is in dit geval goed mogelijk, dat het hier een identieke veenlaag betreft, als die onderzocht op de Grote Markt (de Jong 1974). Hierin kwam bij het pollenanalytisch onderzoek in de bovenkant van de laag een sterke invloed van bewoning naar voren. De basis van de veenlaag aldaar (52 - 57 cm - NAP) kon op ca 1000 j. v.Chr. worden gedateerd, hetgeen impliceert, dat de hoger in de laag tot uiting komende bewoning waarschijnlijk uit de Late Bronstijd dateert. Voor de onderzochte veenlaag bij het Begijnhof zou eenzelfde datering kunnen gelden. Gezien een C14-datering van de basis van een veenlaag bij het stationsplein (83 - 86 cm - NAP; ca 1300 j. v.Chr.; onderzoek nog niet afgesloten), lijkt een relatie met een oudere bewoningsfase uit de Bronstijd echter meer waarschijnlijk.
Tot slot kan worden opgemerkt, dat bewoning uit de Vroege IJzertijd tot nu toe in de binnenstad niet werd vastgesteld.

Literatuur:

Jong, J. de (1974) – Waarnemingen in verband met de geologische opbouw van en de vroegere bewoning om de Grote Markt te Haarlem. Haerlem, Jaarboek 1973.
Schimmer, J. (1972) – Een opgraving in de Haarlemse binnenstad. Westerheem, Jaargang XXI, no. 5.
Schimmer, J. (1977) – Opgraving Begijnhof 20, hoek Lange Begijnestraat. HB 4.

OPGRAVING IN HET ACHTERTERREIN VAN HET CONCERT-GEBOUW *)

J.Schimmer

met bijlage 1: J.de Jong – Verslag van een boring in de tuin van het Concertgebouw.
bijlage 2: C.J.Lagerweij - Timmer – Het leermateriaal uit de opgraving bij het Concertgebouw.

Door dit onderzoek werd inzicht verkregen in de bodemstructuur ter plaatse tussen de Haarlemse strandwal en de Bakenessergracht. De bewoningssporen dateren uit de 14e - begin 15e eeuw.

Voor de situering van het terrein en de bebouwing kan worden verwezen naar afbeelding 1.
Een geplande uitbreiding van de bebouwing op het achterterrein was de aanleiding, dat door de Werkgroep Haarlem van de AWN van 31 maart tot 18 september 1973 een onderzoek werd ingesteld, onder auspiciën van de ROB en met toestemming van de Gemeente Haarlem en de Directie van het Concertgebouw.

Na het met de hand graven van een proefsleuf bleek, dat tot op ca 1.70 m beneden maaiveld zich sterk antropogeen beïnvloede grond bevond, met zeer recente bijvoegingen van grind, puin, ketelslakken, zwarte grond, glas, e.d. Daar het ondoenlijk was een dergelijke laag over enige oppervlakte met mankracht te verwijderen, willigde de Gemeente Haarlem het verzoek in, de grond tot deze diepte machinaal te doen verwijderen, wat op 20 en 21 juni daaraanvolgend plaatsvond (afbeelding 2).

Het doel van de opgraving was trachten vast te stellen of zich ten oosten van de Lange Begijnestraat, die op de zandrug (Oude Duinen) is gelegen, nog sporen van vroeg-middeleeuwse bewoning zouden bevinden. Reeds in 1971 was tijdens een opgraving op het Begijnhof vastgesteld [1] dat de zandrug zich ter plaatse op een diepte van 80 tot 100 cm beneden maaiveld bevindt. Het ter beschikking komende achterterrein bij het Concertgebouw leek derhalve een geschikte plaats voor een verder

*) Dit verslag werd in enigszins gewijzigde vorm op beperkte schaal reeds in 1974 verspreid.
1) Zie bladzijde 13 - 23.

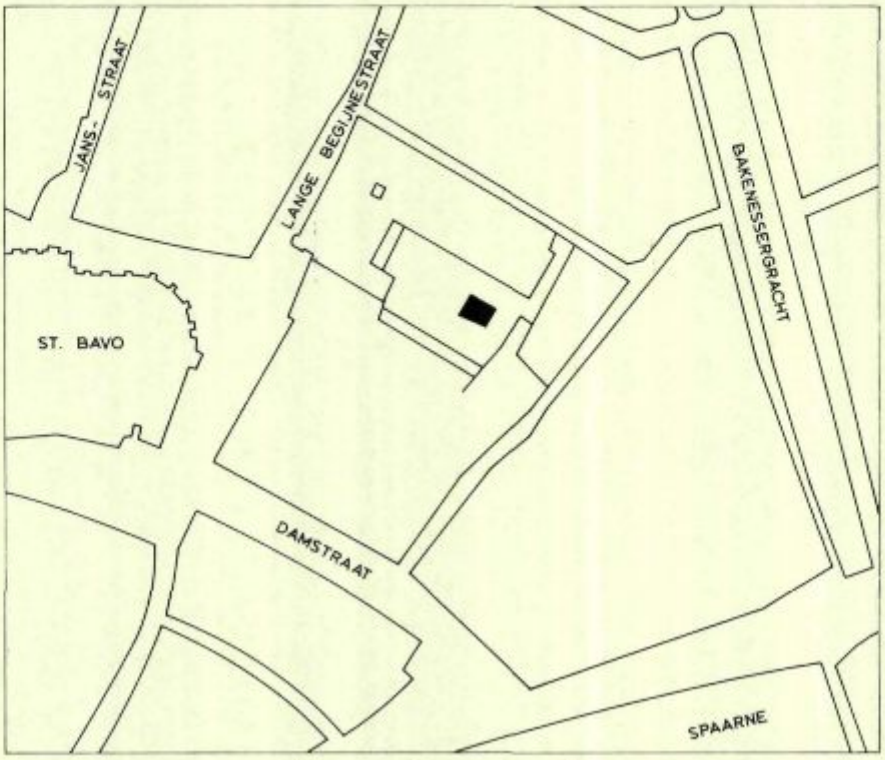

Afb. 1: Algemene situatie.

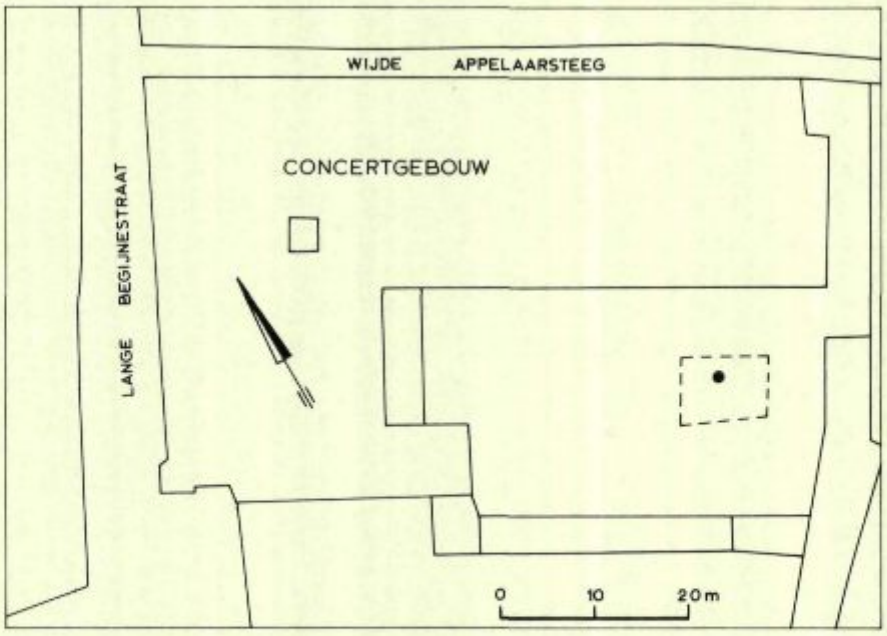

Afb. 3: Situatie van de opgravingsput en de boring.

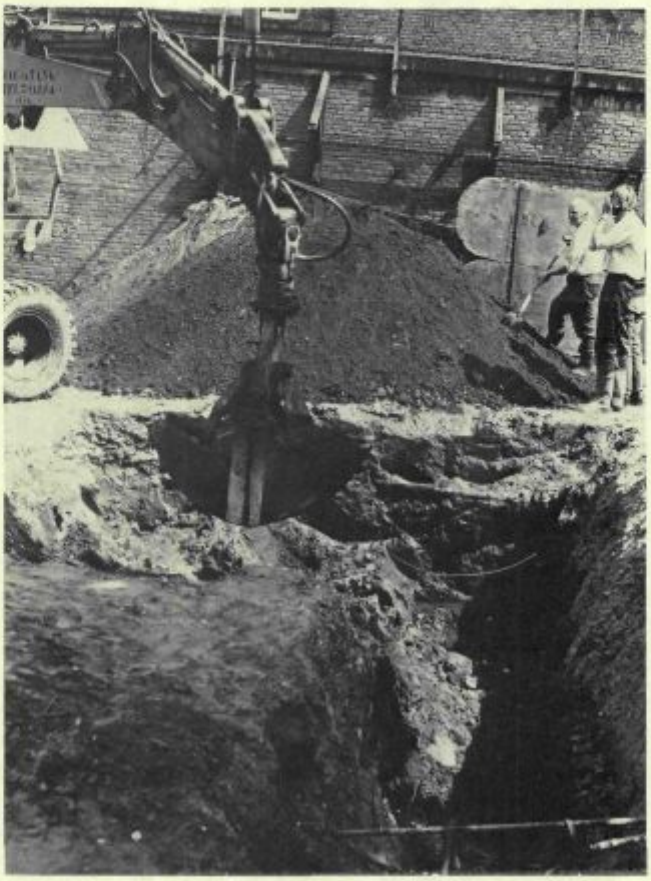

Afb. 2: Het machinaal afgraven van de bovenlaag.

onderzoek. Een reeds eerder gedane boring van de Dienst Openbare Werken indiceerde wel een zandlaag tussen 3.5 en 4 m diepte aan de Lange Begijnestraat, maar gaf voor het archeologisch onderzoek onvoldoende exacte gegevens over de bovenliggende lagen.

De hoop aanwijzingen te vinden voor vroeg-middeleeuwse bewoning, bleek in de loop van de opgraving ongegrond.
Een put van ca 7 x 10 m (afbeelding 3) werd met de hand verdiept tot ca 2.5 m. Tezamen met de Heer de Jong van de Rijks Geologische Dienst, werd in de opgravingsput een boring verricht (zie bijlage 1).
Deze boring toont aan, dat het zand zich ter plaatse op een diepte van 4.60 m beneden maaiveld bevindt, terwijl dit 50 m westelijker en 100 m noordelijker slechts 80 - 100 cm diep ligt. Duidelijk is, dat het achterterrein van het Concertgebouw zich naast de zandrug bevindt, alwaar door natte milieuomstandigheden eerst laat bewoning mogelijk was. (Zie ook J.de Jong 1976: Verslag van een aantal boringen verricht in de omgeving van Teyler's Museum in Haarlems Bodemonderzoek 1).

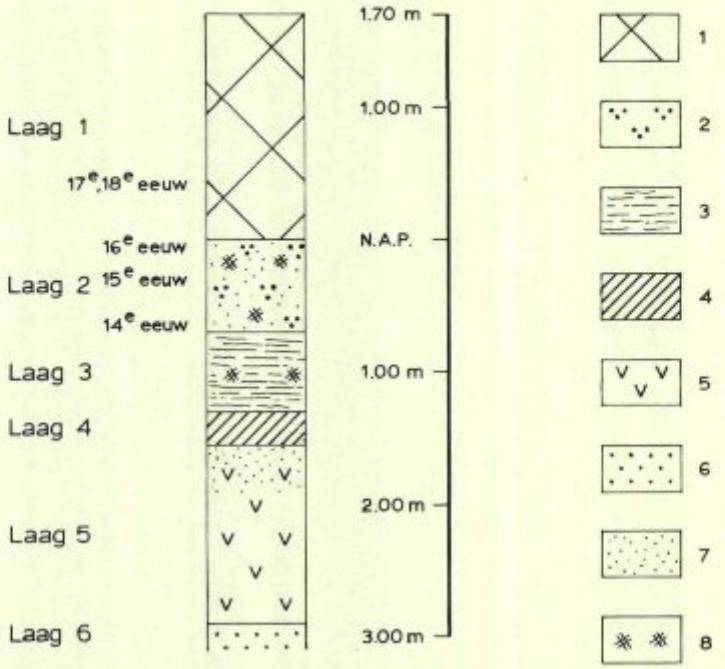

Afb. 4: Schema van het boorprofiel met bewoningssporen. 1: antropogeen beïnvloede grond; ophogingen; 2: donker gekleurde sterk humeuze grond, ten dele zandig, waarin puin, botten en aardewerkresten; 3: bruin gyttja-achtig materiaal, met minerogene bijmenging, bot- en puinresten; 4: donkere humeuze klei, waarin stukjes ijzer en bot; 5: veen; 6: strandwal; 7: zand; 8: puin.

Uit de opbouw van de boring en de daarop schematisch ingetekende schervenvondsten (afbeelding 4) kan het volgende worden afgeleid:
Tijdens de vorming van de 1.35 m dikke veenlaag (laag 5), was ter plaatse geen bewoning mogelijk. Volgens een mondelinge mededeling van de Heer de Jong, kan het begin van de veenvorming op zeker meer dan 4000 jaar geleden worden geschat.
In de hierboven afgezette donkere humeuze klei (laag 4), vinden we de eerste sporen van menselijke beïnvloeding: enkele stukjes ijzer en bot.
De hoger gelegen laag (laag 3) bevatte eveneens stukjes puin en bot. Gezien de aard van het materiaal is ook hier nog sprake van een nat milieu. Uit deze laag 3 kwam op enkele plaatsen leermateriaal te voorschijn, dat mede door zijn ligging onder het grondwaterpeil niet geheel was vergaan (zie bijlage 2).
Op de grens van de lagen 2 en 3 werden scherven van blauwgrijs gesmoord aardewerk gevonden. Dit zijn de vroegst dateerbare aanwijzingen van bewoning in deze omgeving (14e eeuw).
De lagen boven de gyttja-laag 3 geven de indruk te zijn ontstaan door geleidelijke ophoging van het destijds nog wel drassige stuk grond, gelegen ten westen van de latere Bakenessergracht. Aangezien oudere scherven dan uit de 14e eeuw ontbreken, moet voorlopig worden aangenomen, dat de ingebruikname van de grond voor bewoning niet vroeger is geschied.

Aan de oostzijde van de put werd op een diepte van 1.80 m beneden maaiveld het restant gevonden van een 1-steensfundering, steenmaat 22½ x 11 x 5 cm. Deze fundering bevond zich in laag 2 van de boring, waarin zich hoofdzakelijk scherven bevonden van roodbakkend aardewerk uit de 15e en 16e eeuw. De steenmaat wijst op een bebouwing uit het einde van de 14e - begin 15e eeuw. Onder de fundering bevonden zich wederom blauwgrijze scherven uit de 14e eeuw, hetgeen met het bovenstaande correspondeert. De betreffende bebouwing zal wel aan de vroegere Damsteeg hebben gestaan, of daaraan hebben gegrensd.

In de opgravingsput troffen wij op enkele plaatsen, vooral in laag 2 en onderin laag 3, ingegraven afval- en beerputten aan. Het daarin aanwezige spaarzaam geglazuurd roodbakkend aardewerk: grapen, pannen, testjes, olielampjes e.d. bevond zich in nog redelijk restaureerbare toestand. Afbeelding 5 geeft hiervan een overzicht.
Het grote aantal scherven van het roodbakkende goedkope aardewerk en slechts enkele scherven van het duurdere majolicaaardewerk (w.o. enkele „vroege" uit de 16e eeuw), zou kunnen wijzen op eenvoudige bebouwingen.

Afb. 5: Overzicht van de gerestaureerde vondsten uit de lagen 2 en 3.

Gedurende de gehele campagne werd veel last van het grondwater ondervonden, waardoor de onderzijde van laag 2 en de gehele laag 3 slechts bereikbaar waren door voortdurende bemaling. Ook het oppervlaktewater heeft het werk bemoeilijkt (afbeelding 6).

Resumerend kan worden gesteld, dat zowel de boring als de opgraving inzicht hebben gegeven in de bodemstructuur tussen de zandrug en de Bakenessergracht en

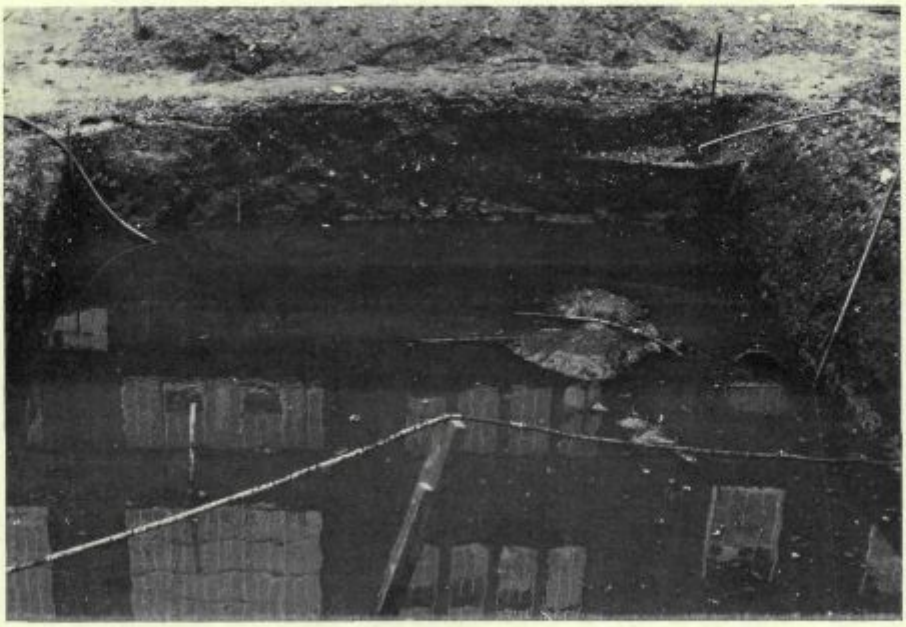

Afb. 6: De opgravingsput na een regenbui.

Afb. 7: De opgravingsput in drooggemalen toestand.

dat de daarmede verband houdende bewoning niet vroeger dan in de 14e - begin 15e eeuw kan worden gedateerd.

Een woord van dank voor de verleende mechanische hulp door de Dienst Openbare Werken en Monumentenzorg van de Gemeente Haarlem, alsmede voor de medewerking en hulp die werd ondervonden van de Directie en medewerkers van het Concertgebouw, mag hier niet achterwege blijven.
De geologische begeleiding en de nuttige aanwijzingen van de Heer de Jong worden door ons bijzonder gewaardeerd.
De tekeningen van de opgraving werden verzorgd door H.F.Blom en A.M.Numan; de foto's zijn van de auteur.

Bijlage 1.

Rijks Geologische Dienst – Afdeling Palaeobotanie.

Verslag van een boring in de tuin van het Concertgebouw te Haarlem.

De boring werd verricht op 11 augustus 1973 in samenwerking met de Werkgroep Haarlem van de AWN. Ter plaatse was een werkput aanwezig, op de bodem waarvan (d.i. 170 cm - maaiveld, vak B 3) de boring werd aangezet. Hiervan werd de volgende beschrijving opgemaakt (diepten omgerekend in cm - maaiveld; maaiveld = 170 cm + NAP):

000 - 170 cm	sterk antropogeen beïnvloede grond; niet geboord, ontsloten in werkput.
170 - 240	donkergekleurde sterk humeuze grond, ten dele zandig, veel fijne puinresten.
240 - 300	gyttja-achtig materiaal, bruin, ten dele nog iets donkerder van kleur, met minerogene bijmenging; op overgang (ca 240 cm) twee scherfjes blauwgrijs aardewerk; o.a. op 275 en 285 cm resten baksteen; op 280 cm kiezen van varkensbeer, later opgehaald van hetzelfde niveau eveneens botresten van kaak en slagtanden van varken; op ca 295 cm stukje turf.
300 - 325	klei humeus, donker van kleur; op 320 cm stukje ijzer en bot.
325 - 460	veen, grotendeels fijn van structuur, waarvan vooral het bovenste deel iets zandig; rietresten gezien, vooral op 400 cm; 520 - 450 cm met houtresten.
460 - 470	zandig, matig fijn.

Tot 340 cm werd de boring met de vleugelboor verricht; het diepere gedeelte met de guts.

J.de Jong

Bijlage 2.

Leermateriaal uit een opgravingsput bij het Concertgebouw te Haarlem.

Het te beschrijven leermateriaal is afkomstig uit de hiervoor vermelde opgraving. Voor verdere gegevens betreffende de situatie wordt naar dit verslag verwezen.
Het in laag 3 gevonden materiaal bestaat uit enige schoenfragmenten, waaronder een niet complete kinderschoen (afbeelding 1, met snijpatroon afbeelding 2).
Dit kinderschoentje was het enige dat kon worden geconserveerd en getekend. De overige fragmenten, waaronder een complete grote schoen (met gezwaaide zool van 28 cm), kwamen door de slechte staat waarin zij verkeerden hiervoor niet in aanmerking.
Het niet complete schoentje is een rechter kinderschoen, hoog model, van rundleer. De zool ontbreekt, maar de vermoedelijke zoollengte bedraagt 16 cm (maat 24).
Het bovenleer (met meegesneden hielstuk) is aan de buitenzijde, ter hoogte van de wreef, van het hielstuk afgescheurd.
Aan de binnenzijde van de voet bevindt zich een aanzetstuk ter completering van de schacht. De naad zit aan de binnenzijde van de voet. Het schoentje werd op de wreef gesloten door middel van 3 vetertjes, waarin een knoop. Eén vetertje is nog aanwezig. Het niet geknoopte uiteinde is aan de vleeskant (binnenzijde) vastgenaaid met halve leersteekjes. De geknoopte uiteinden worden door de tegenoverliggende naar één zijde verbrede gaten gestoken.
Langs de 4 cm diepe insnijding in het voorblad aan de vleeskant, zitten paarsgewijze gaatjes (halve leersteekjes), voor de bevestiging van een lip. Gezien de naaigaatjes heeft deze lip rechts van de opening, tot aan de bovenrand vastgenaaid gezeten.
Op grond van de vondstomstandigheden kan dit schoentje eind 14e - begin 15e eeuw gedateerd worden.

Janny Lagerweij - Timmer

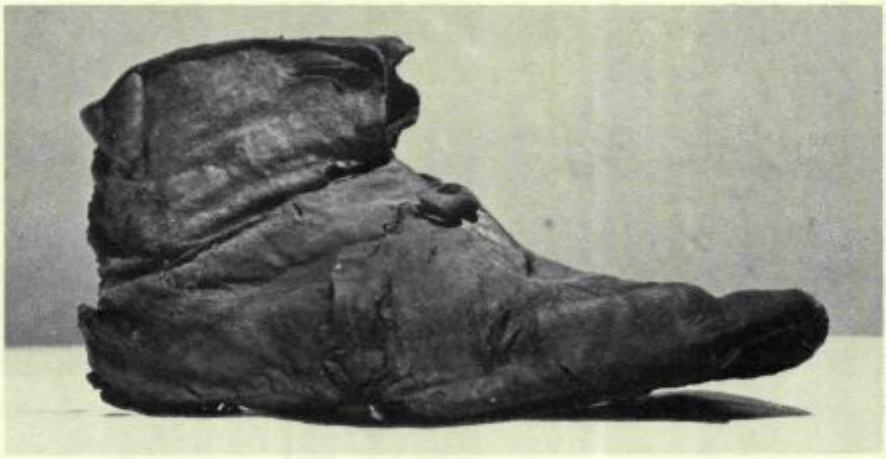

Afb. 1: Kinderschoentje, rechts, maat 24, datering 14e - 15e eeuw. Foto A.Lagerweij.

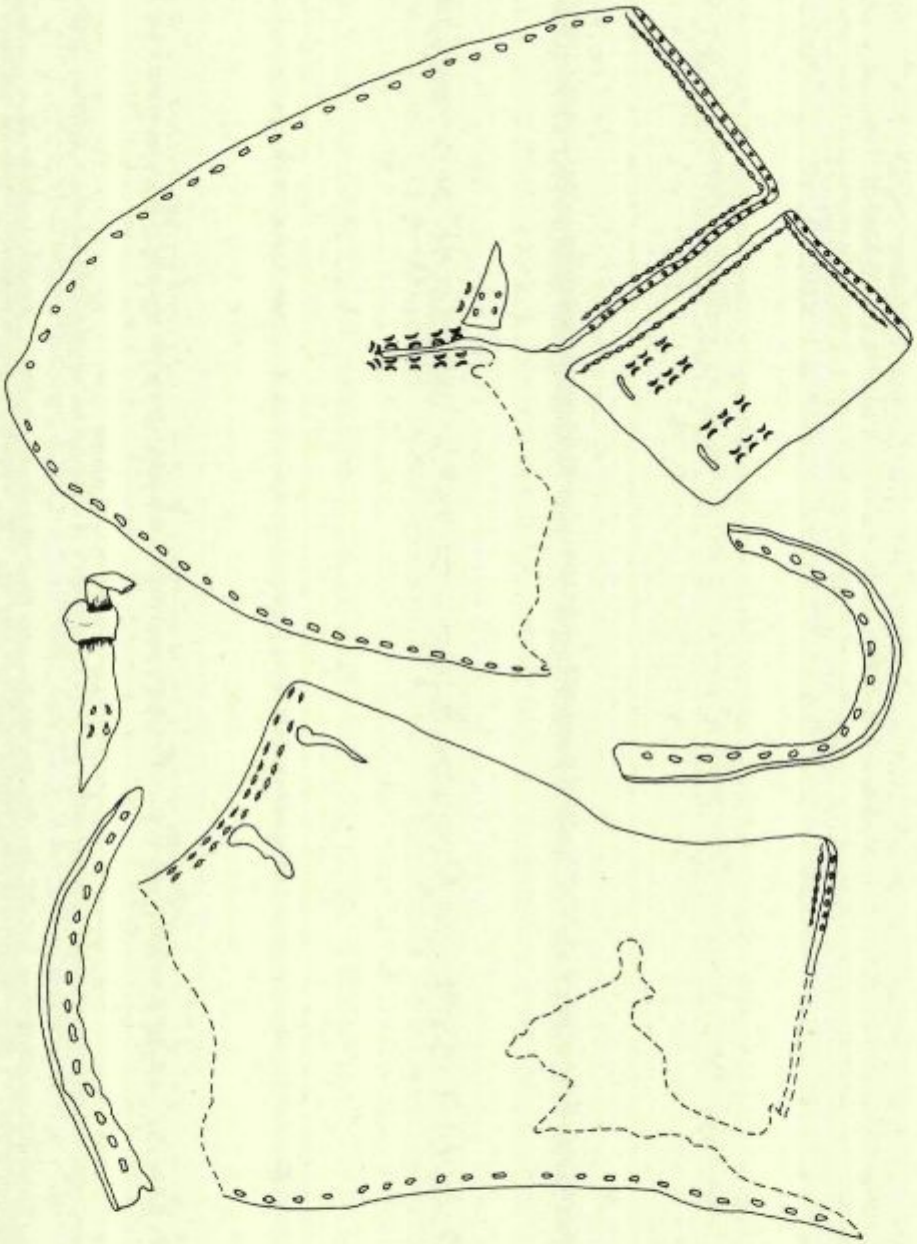

Afb. 2: Snijpatroon van het geconserveerde kinderschoentje, getekend aan de vleeskant = binnenzijde schoen.
Tekening van de schrijfster.

Literatuur:

Groenman - van Waateringe, W., 1970 – Pre- en (proto)historisch schoeisel uit Drente, Nieuwe Drentsche Volksalmanak 88, p. 82.

In de artikelen gebruikte afkortingen:

AWN	Archeologische Werkgemeenschap voor Nederland
HB	Haarlems Bodemonderzoek
NAP	Nieuw Amsterdams Peil
ROB	Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek

In *Haarlems Bodemonderzoek* worden verslagen gepubliceerd van opgravingen, boringen, waarnemingen en andere onderzoekingen die betrekking hebben op het ontstaan en de ontwikkeling van de stad Haarlem en de bodem waarop deze gelegen is. Centraal staat de dokumentatie van het feitenmateriaal en een verslaggeving op niet al te lange termijn. Dit brengt met zich mee dat ook waarnemingen van beperkte omvang en sterk lokale betekenis zullen worden opgenomen.
De bijdragen en konklusies zullen vaak een voorlopig karakter hebben en veel van de gepubliceerde gegevens zullen later in een breder verband opnieuw moeten worden bezien.
De opzet van de reeks – de publicatie van feiten – brengt met zich mee dat beschouwende artikelen niet worden opgenomen.
Afleveringen van *Haarlems Bodemonderzoek* verschijnen wanneer er materiaal beschikbaar is.
De verantwoordelijkheid voor de artikelen berust bij de auteurs.
Overname van gegevens is toegestaan, mits bronvermelding plaats vindt.

Haarlems Bodemonderzoek is in losse afleveringen verkrijgbaar in het Stadhuis en in de Stadsbibliotheek van Haarlem, en bij abonnement bij de Secretaris van de Gemeentelijke Commissie Oudheidkundig Bodemonderzoek Haarlem, „Koningstein", Zuider Buitenspaarne 22 Haarlem, Tel. 023 - 320615.

Typewerk: Monumentenzorg Haarlem

Vormgeving, zetwerk en druk: Drukkerij „ERLA", Amsterdam-Zuid

Omslag: A.M. Numan naar een kaart van Jacob van Deventer, ca. 1550

Haerlem